

Անիի անկմամբ իր աւարտը գտաւ նաեւ Կարսի Բագրատունեաց Հարիւրամեայ Թագաւորութիւնը. Գագիկ Կարսեցին 1065 թ. Կոստանդին Ժ-ին յանձնեց իր իշխանութեան տարածքը՝ փոխարէնն ստանալով տիրոջ Փոքր Հայքում⁵⁷:

Հայրենի եզերքը օտար բնակավայրի հետ փոխանակելն ու նոր հայրենիք ստեղծելու փորձը, որքան էլ հարկադրական ու պատճառաբանուած, հայոց պատմութեան ամէնից աւելի խոցելի ու ողբերգական էջերից է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1 Աղբիւրներում ու գրականութեան մէջ Սպերի այս Կամախը յաճախ նշանակուել է՝ Դարանաղի Կամախի (Կամ-Մնի-Կամախի) հետ. դիտարկումը պատկանում է Ն. Մառի. տե՛ս նրա՝ Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Л.-д.-М., 1934, с. 21.
- 2 Հմմտ. Н. Марр, անդ:
- 3 Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ի յոյս էած Ք. Պ[ատկանեան], Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 218-219; Adontz N., Etudes arméno-byzantines, Lisbonne, 1965, p. 204-205; К. Н. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., М., 1988, с. 98.
- 4 Թովմա Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 203, 206:
- 5 Տե՛ս Գիրք թղթոց, Երուսաղէմ, 1994, էջ 515-523, 524-589:
- 6 Այդպէս է կարծում Կ. Իւզբաշեանը. տե՛ս նրա՝ Армянские государства..., с. 100: Թղթերի հանգամանալի բնութիւնն ու նոր հրատարակութիւնը տե՛ս Հ. Պողոս Անանեան, Ջաքարիա Հայոց կաթողիկոսի եւ Աշոտ իշխանաց իշխանի թղթակցութիւնը Փոտ պատրիարքի եւ Նիկողայոս Ա. պապի հետ, Վենետիկ, 1992: Հմմտ. Հ. Ն. Ակիմեանի հրատարակումը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1968, էջ 65-100, 129-156:
- 7 Theophanes continuatus, Bonnae, 1838, p. 212-213, 241. Թէոփոնոսի շարունակող, թարգմ. Հրաչ Բարթիկեանի, Երեւան, 1990, էջ 127, 143, հմմտ. Կոստանդին Ծիրանածին, թարգմ. Հրաչ Բարթիկեանի, Երեւան, 1970, էջ 51:
- 8 G. Garitte, La Vision de S. Sahak en grec, "Le Muséon", Louvain, 1958, t. XXI, fasc. 3-4, p. 254-278.
- 9 Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի՝ յուսարանեալ [ի Հ. Ղ. Ալիշանէ], Վենետիկ, 1862, էջ 85:
- 10 Հմմտ. Հայկ Պէրպէրեան, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խճանկարը Այս Սոֆիայի մէջ, «Ամրաստան», N 8/9, 1958, էջ 113-131:
- 11 PG, CXI, col. 361-369: Յովհաննու կաթողիկոսի

- Դրասխանակերտոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլ., 1912, էջ 267-269: Միասիկոսի երկու անվակի հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս Հ. Մ. Բարթիկեան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միասիկոսի 101-րդ եւ 139-րդ թղթերը՝ ուղղուած Յովհաննու Դրասխանակերտոյն եւ Սմբատ Ա թագաւորին, ՊԲՀ, 1966, N 4, էջ 251-256:
- 12 Հմմտ. К. Н. Юзбашян, նշ. աշխ., էջ 111-112:
- 13 ՊԲՀ, 1966, N 4, էջ 256:
- 14 Յովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 268. Մ. Օրմանեանի հաշուարկներով Դրասխանակերտցի պատրիարքի անվակը ստացած պիտի լինի 918 թուին: Տե՛ս «Ազգապատում», Ա հատոր, մասն Բ, Պէրոյթ, 1959, էջ 1045:
- 15 Յովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 271-277:
- 16 Սմբատը յաղթութեամբ հասել էր «Վուրի աշխարհ» (իմա Արեւմտեան Վրաստանի Գուրիա ազգագաւառը) եւ կողմանց կուսակալներ նշանակել: Այդ փաստի արձագանքն է Արեւնի ս. Սիոնում եղած որմնանկարը:
- 17 Նոյն տեղում, էջ 233: Ի դէպ, Սմբատ Բագրատունու թագաւորութեան տարիների միջոցին կաթողիկոս պատմիչը երեք անգամ յիշատակում է Անի բերդ-ամրոցը՝ մէկ Ավիշին ոստիկանի ներքինապետի հետ հանդիպելու-բանակցելու առիթով, երբ Սմբատը վերադառնում է Տալոց Ատրնետեմ Կիրապաղատի մօտից, մէկ եզերացոց Կոստանդին թագաւորին «յամուրն Անի երկաթի շղթայիք» բանտարկելիս եւ մէկ էլ տերութեան «իշխան եւ հրամանատար» Հասան մախարարի դաւադրութեամբ Անի ամրոցը վրաց Ատրնետեմ թագաւորին յանձնելու կապակցութեամբ: Յովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 186, 201, 207:
- 18 Աշոտ Երկաթի հետ կապուած անցուդարձերի բնութիւնը տե՛ս Nicolas Adontz, նշ. աշխ., էջ 265-283:
- 19 Յովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 284:
- 20 Նոյն տեղում, էջ 293:
- 21 Հմմտ. Կ. Իւզբաշեան, «Բագրատունեաց շրջանի» Հայաստանը միջազգային իրաւունքի տեսանկիւնից, ՊԲՀ, 1975, N 1, էջ 40:
- 22 Տե՛ս Կ. Իւզբաշեան, Ռոմանոս Լակապեանու կայսեր անյայտ հասցէատէրը, - «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1974, N 1, էջ 35-43. հմմտ. նոյն, Армянские государства..., с. 268-270:
- 23 Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 183:
- 24 Յովհաննու Ալիշիցէս, թարգմ. բնագրից Հ. Բարթիկեան, Երեւան, 1979, էջ 28, հմմտ. К. Юзбашян, նշ. աշխ., էջ 125: Աւելի հանգամանորէն տե՛ս N. Adontz, նշ. աշխ., էջ 197-251.
- 25 Կարսի թագաւորութեան մասին տե՛ս С. Т. Еремян, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в IX веке, "Вестник общ. наук", 1971, N 3, с. 4-15.

- 26 «Քարթլիս Յիստորիա», I, Թբիլիսի, 1955, էջ 383-384 (վրացերէն):
- 27 Ասողիկ, էջ 277:
- 28 Հմմտ. К. Юзбашян, ук. соч., с. 150.
- 29 Յովհ. Ալիշիցէս, էջ 86. այդ փաստի վերլուծութիւնը տե՛ս Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1870, էջ 415-431:
- 30 Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 17:
- 31 Նոյն տեղում, էջ 18:
- 32 К. Юзбашян, "Эскиральный тактикон" - новый византийский источник по истории Армении. - ВОН, 1975, N 5, с. 91-97.
- 33 Յովհ. Ալիշիցէս, նշ. աշխ., էջ 146-147:
- 34 Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտոյ՝ աշխատաւորութեամբ Կ. Ն. Իւզբաշեանի, Երեւան, 1963, էջ 32:
- 35 ՄՄ, ձեռ. N 1865, էջ 85r. հմմտ. Н. Марр, Сказание о католикосе Петре и ученом Иоанне Козерне, СПб, 1895, с. 19.
- 36 Արիստ. Լաստիվերտցի, էջ 57-58. Մատթէոս Ուոհայեցի, էջ 84:
- 37 «Վիմական տարեգիր», կազմեց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 17. Հմմտ. К. Юзбашян, Армянские государства..., с. 161.
- 38 «Քարթլիս Յիստորիա», I, 299 (վրաց.), հմմտ. Մատթէոս Ուոհայեցի, էջ 84-85: Հետաքրքիր է Սարգսին մերժելու պատճառաբանութիւնը՝ «ոչ ընդունեցին զնա ազգն Բագրատունեաց, վասն զի Հայկազն էր» (անդ):
- 39 Գրականութեան վկայակոչութիւնն ու բնութիւնը տե՛ս К. Юзбашян, նշ. աշխ., էջ 169:
- 40 Մատթէոս Ուոհայեցի, էջ 84, 88:
- 41 Արիստակէս Լաստիվերտցի, էջ 63:
- 42 Ալիշիցէս, նշ. աշխ., էջ 149. Լաստիվերտցի, էջ 63:

- 43 Հմմտ. Б. Н. Бенешевич, Три аниийские надписи XI в. Из эпохи византийского владычества, Петербург, 1921, с. 6-7:
- 44 В. Шандровская, Неизвестные печати Аарона, магистра и дуки Иверии и Великой Армении и проедра и дуки (XI в.), - «Сообщ. Гос. Эрмитажа», вып. 37, Л.-д, 1973, с. 60-63.
- 45 Б. Н. Бенешевич, նշ. աշխ., էջ 2-3: «Դիւան հայ վիմագրութեան», I, Երեւան, 1966, էջ 38 (N 107):
- 46 «Թաւառակ» հարկանունը աղբիւրներում վկայում է վեց անգամ (Անի, Տեկոր, Հոռոմոս, Երեւոյթ, Ալանան, Բիրական), սակայն նրա բուն նշանակութիւնը տակաւին ստուգաբանուած չէ (հմմտ. Ս. Ա. Աւագեան, Վիմագրական պրպտումներ, Երեւան, 1986, էջ 44-45):
- 47 Б. Н. Бенешевич, նշ. աշխ., էջ 8-9:
- 48 Արիստակէս Լաստիվերտցի, էջ 106:
- 49 Անդ:
- 50 Б. Н. Бенешевич, նշ. աշխ., էջ 11-20.
- 51 Н. Марр, Ани, с. 23.
- 52 Б. Н. Бенешевич, նշ. աշխ., էջ 21-28. Դիւան, I, էջ 37 (N 106):
- 53 Հմմտ. Ս. Ա. Աւագեան, նշ. աշխ., էջ 28-32:
- 54 Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Michael Attaliota, Bonnae, 1853, p. 79-80.
- 55 В. А. Арутюнова-Фиданян, К истории падения Ани (О личности "Царского раба" в Истории Атталията), ВОН, 1967, N 9, с. 97-103; հմմտ. Типик Григория Пакуриана, введение, перевод и комментарий В. А. Арутюновой-Фиданян, Ереван, 1978, с. 50-51.
- 56 Մատթէոս Ուոհայեցի, նշ. աշխ. էջ 147-149:
- 57 С. Т. Еремян, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии, с. 12.